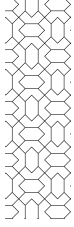

CITATION

Orhan YILMAZ, The Importance of the Book of Al-Ghazālī "Ayyuha Al-Walad" and the Evaluation of the Events Mentioned in the Book, *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 15, 15 (2019/15) pp. 185-213.

GAZZÂLÎ'NİN EYYÜHE'L-VELED İSİMLİ KİTABININ ÖNEMİ VE KİTAPTA GEÇEN HADİSLERİN DEĞERLENDİRMESİ

The Importance of the Book of Al-Ghazālī "Ayyuha Al-Walad" and the Evaluation of the Events Mentioned in the Book

Orhan YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi,
Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü.
Assistant Professor,
Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies.
orhanyilmaz04@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-5251-241X.

Öz

İslâm kültür ve düşünce yapısının oluşmasında önemli katkıları olan âlimlerden biri de Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tüsî'dir (ö. 505/1111). İlahiyat alanında yazdığı eserler, filozoflarla girdiği tartışmalar ve tasavvufî anlayışın yayılmasına sağladığı katkılar ile temâyüz etmiş olan müellif, Müslümanların gönlünde taht kurmuş ender âlimlerden biridir. Özellikle tasavvuf ve tarikât çevrelerinin ona olan sevgisi hikâye ve menkıbelerin uydurulmasına yol açmıştır. Ona olan bu hayranlık kendisiyle birlikte, başta *İhyâü 'ulûmi'd-dîn* olmak üzere eserlerini de kutsallaştırmıştır. Gazzâlî'nin çok okunan kitaplarından biri de *Eyyühe'l-veled*'dir. Türkçe'nin yanında başka dillere de çevrilmiş olan küçük hacimli bu eser, Gazzâlî'nin düşünce yapısını ve hadisleri nasıl değerlendirdiğini ortaya koyması bakımından önemli bir risâledir. Gazzâlî'nin uzun yıllar okuttuğu bir öğrencisine son öğütlerini ihtivâ eden bu risâle ayet, hadis ve hikâyeler üzerinden mesajlar vermektedir. Biz bu çalışmamızda, söz konusu kitapta geçen hadislerin tahrir ve değerlendirilmesini yaptıktan sonra, verilmek istenen mesajların Kur'an, sünnet ve modern eğitim anlayışı ile bağdaşıp bağdaşmadığı üzerinde durduk.

Anahtar kelimeler: Hadis, Gazzâlî, Eyyühe'l-veled, Eğitim, Tenkid.

The Importance of the Book of Al-Ghazālī "Ayyuha Al-Walad" and the Evaluation of the Events Mentioned in the Book

Abstract

One of the scholars who had important contributions to Islamic culture and intellectual world is Huccah al-Islam Abū Hamid Muhammad b. Muhammad b. Muhammad b. Ahmad al-Ghazālī at-Tūsī (D. 505/1111). This author, who came to the forefront with his works in the field of theology, his debates he had with philosophers, and his contributions to the spread of mystic understanding, is one of the rare scholars who have his "throne" in the hearts of Muslim societies. Particularly the love of mystic and religious cults for him has caused that some stories and legends were made up about

KAYNAKÇA

Orhan YILMAZ, "GAZZÂLÎ'NİN EYYÜHE'L-VELED İSİMLİ KİTABININ ÖNEMİ VE KİTAPTA GEÇEN HADİSLERİN DEĞERLENDİRMESİ", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 15, 15 (2019/15) ss. 185-213. **Makale Geliş T:** 29/01/2019 **Kabul T:** 07/05/2019 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

him. In this way, al-Ghazālī was perceived as a companion of the Prophet (PbuH) or even as a messenger for Muslims. This admiration has caused that his works like *Ihya-u 'ulūmi ad-dīn* was also blessed together with him. One of his books that have been read frequently throughout history is *Ayyuha al-walad*. This book, which has a relatively small volume, has been translated into many other languages as well as Turkish, is an important booklet in that it reflects the intellectual structure of al-Ghazālī and how he interpreted events. This booklet, which included al-Ghazālī's last advice for one of his students whom he taught for many years, provides messages through the Verses of the Qur'an and Hadiths. In the present study of ours, we dealt with whether or not the messages conveyed in the abovementioned book agreed with the Qur'an, Sunnah and modern educational understanding after analyzing the Hadiths mentioned in the book. We praised those which we considered to be beautiful, and criticized the information that had to be criticized.

Keywords: Hadith, al-Ghazālī, Ayyuha al-walad, education, criticism.

GİRİŞ

İmâm Gazzâlî dokuz asırdan beri İslâm dünyasında en çok tanınan ve kitapları okunan âlimlerden biridir. Biyografisine yer veren âlimlerin abartılı övgülerinin etkisi ile Gazzâlî ismi şöhret olmanın ötesinde kutsal bir kimliğe büründürülmüştür.¹ Özellikle tasavvuf ve tarikat mensupları arasında Gazzâlî ile ilgili ilginç hikâye ve menkıbelerin anlatılması bu anlayışın oluşmasında önemli rol oynamıştır.²

¹ Gazzâlî'nin biyografisini yazan es-Sübkî Gazzâlî hakkında şu ifadeleri kullanmıştır. "حجة الإسلام والمسلمين إمام أئمة الدين من لم تر العيون مثله لسانا وبيانا ونطقا وخاطرا وذكاء وطبعا / O, huy, zeka, hafıza, konuşma, beyan ve dil bakımlarından gözlerin benzerini görmediği İslâm'ın ve Müslümanların hücceti, imamların imamıdır." Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, (Kâhire: Hicr Yayınları, 1413), 6: 204.

² Gazzâlî hakkında uydurulmuş bir menkıbeyi burada paylaşmak istiyoruz. *Eyyühe'l-veled*'in önsözünde yayınevi tarafından "Mühim bir kıssa" denilerek şöyle bir hikâye kaydedilmiştir: "Özetle; Ebü'l-Hasen, Gazzâlî'nin *İhyâ'sını* inceledikten sonra sünnete muhalif bazı bilgilere rastlayınca bu durumu zamanın hükümdarına bildirmek ister. O gece Ebü'l-Hasen rüyasında Hz. Peygamber (sas.), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i görür. O esnada Gazzâlî elinde *İhyâ* ile oraya gelir ve Hz. Peygamber'e; "Ya Resûlullah! Te'lif ettiğim bu kitabı inceleyiniz. Eğer sünnetinize aykırı bir şey varsa beni ikaz ediniz tevbe edeyim yoksa Ebu'l-Hasen'den hakkımı istiyorum." der Hz. Peygamber kitabı inceler, sünnete aykırı bir şey bulamaz ve kitabın çok güzel olduğunu söyleyerek yanında bulunan Hz. Ebû Bekir'e verir. O da kitapta sünnete aykırı bir şey bulamaz ve kitabı Hz. Ömer'e verir. Hz. Ömer de bir bid'at bulamaz. Böylece Ebü'l-Hasen'in Gazzâlî'ye iftirada bulunduğu anlaşılır. Hz. Peygamber Ebü'l-Hasen'in avret mahalli hariç soyundurulmasını emreder. Elbiselerini çıkarıp ona iftira cezası celdeyi tatbik ederler. Ebü'l-Hasen acılar içinde uyanır ve rüyasını arkadaşlarına anlatır. Tabi yeniden *İhyâ'yı* incelemeye koyulur. Neticede sünnete aykırı bir şey olmadığını ve hata ettiğini anlar. Ebü'l-Hasen rüyada yediği dayakların acısını bir ay çeker. Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Oğlum'a*, trc. Abdulhalim Akkul, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 1991), 11.

Gazzâlî'nin kaleme aldığı *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, *Mükâşefetü'l-kulûb*, *Mişkâtü'l-envâr* ve *Eyyühe'l-veled* gibi eserler Müslümanların yaşadığı coğrafyalarda en fazla okunan kitaplar arasında yer almaktadır. Hücetü'l-İslâm lakâbı ile de anılan müellif, Türk toplumunun gönlünde ise ayrı bir yere sahiptir. Araştırmalarımıza göre Gazzâlî'ye ait kitapların tamamına yakını Türkçe'ye çevrilmiştir. Özellikle yukarıda isimlerini zikrettiğimiz halka yönelik yazılmış olan vaaz türü eserler hâlâ en çok satan kitaplar arasında yer almaktadır. Yüzyıllardır Müslümanların dinî anlayışlarını şekillendiren din ve dünya görüşlerini oluşturan bu kitapların yeniden ele alınıp eleştirel bir yaklaşım ile incelenmesi gerekmektedir.

Biz bu makalemizde, Gazzâlî'nin hayatı hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra bir öğrencisi için yazdığı *Eyyühe'l-veled* (أبيها الولد) isimli küçük hacimli eserdeki fikirleri ve o fikirlere kaynaklık teşkil eden hadisleri değerlendireceğiz. Eserde vurgulanan bu fikirlerin müspet ve menfi yansımaları üzerinde duracağız.

1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI

Gazzâlî'nin tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir (ö. 505/1111). Fıkıh, kelim, mantık, felsefe ve tasavvuf gibi ilimler sahasında yazdığı pek çok eser ile şöhrete ulaşmış olan Gazzâlî, hicri altıncı yüzyıldan günümüze kadar gündemdeki yerini koruyabilen Şafî mezhebine mensup ender âlimlerden biridir.

Gazzâlî 450/1058 yılında günümüzdeki İran'ın Horasan bölgesinde bulunan Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Babasının mesleğine nispetle Gazzâlî (yün eğiren, iplikçi) lakâbını almıştır. Bazıları doğduğu köye nispetle Gazzâlî demiş olsa da, tabakât yazarlarının ekserisi, babasının mesleğine nispetle Gazzâlî şeklinde okunmasının daha doğru olduğu görüşündedirler.³

Anlatıldığına göre Gazzâlî'nin babası ilmi çok sevdiği halde istediği gibi bir eğitim alamadığı için bu arzusunu iki oğlu, Gazzâlî ve küçük

³ Sübkî, *Tabakât*, 4: 103; Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 489.

kardeşi Ahmed ile gerçekleştirmek ister. Kendisi buna güç yetiremeyeceğini bildiği için çocuklarını ilim ile meşgul olan bir dostuna teslim eder. Tasavvuf erbâbından olan bu baba dostu, Gazzâlî'nin temel ilimleri öğrenmesinde yardımcı olur.⁴ Gerek babasının gerekse yeni hâmisinin tasavvufî yaşamı ileriki zamanlarda Gazzâlî'nin de bu alana ilgi duymasına katkı sağlamış olabilir.

Gazzâlî, Tûs'ta başladığı ileri düzeydeki eğitimini daha sonra Cürcân'da sürdürür. Beş yıl sonra Cürcân'dan yeniden Tûs'a dönerken soyguncuların tuzağına düşer. Bu soygunda Gazzâlî'nin beş yıldır tuttuğu notlar eşkıyanın eline geçer. Gazzâlî, eşkıya başına bu defterlerin işlerine yaramayacağını, bunların beş yıldır yazdığı notlar olduğunu söyleyince, eşkıya başı, Gazzâlî'nin kafasına değil de defterlerine yazılı ilmi ile dalga geçip, defterleri iade eder. Bunun ilâhî bir ikâz olduğunu düşünen Gazzâlî, Tûs'a dönünce üç yıl içinde yazdığı tüm bilgileri ezberler.⁵ Gazzâlî, Tûs'ta üç yıl kaldıktan sonra dönemin önemli ilim merkezlerinden Nîşâbur'a gider. Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) inşâ ettiği medresede görev yapan meşhur âlim İmâmu'l-Haremeyn lakaplı Cüveynî'den (ö. 478/1085) fıkıh, kelâm ve mantık derslerini okur. Hocası Cüveynî'nin ölümünden sonra Nizâmülmülk tarafından saraya alınır ve burada sarayın imkânlarından faydalanarak kapsamlı çalışmalar yapar.⁶ 484/1091 yılında Bağdat Nizâmiye medresesi müderrisliğine atanır. Burada dört yıl görev yapan Gazzâlî, görevi süresince kelâm, felsefe ve bâtıniliğin temel düşünce yapısını araştırır ve bu sahalarda eleştirel kitaplar yazar. Daha sonra kendi ilmîni sorgular ve hakikati aramaya başlar. Yaptığı araştırmalar onu ilmîne karşı şüpheye sevk eder. Bu kaygı onu fizyolojik hastalıklara ve ruhsal bunalımlara sürükler. Kendisini bilgi ve ahlâk bakımından muhasebe eder ve sonuçta ilmi, şöhret için elde ettiği sonucuna ulaşır.⁷ Tereddüt ve kuşku döneminden sonra hakikât yolunun tasavvuf olduğu sonucuna ulaşır ve bu sahada eserler vermeye başlar.⁸ Bunun üzerine müderrisliği bırakır ve

⁴ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1994), 257.

⁵ Sübkî, *Tabakât*, 4: 103.

⁶ Sübkî, *Tabakât*, 4: 107.

⁷ Gazzâlî, *el-Münkız*, 79.

⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl*, trc. Hilmi Güngör, (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 22.

Bağdat'ı terk eder. Önce Mekke, daha sonra Şâm ve ardından Kudüs'e gider. Gittiği yerlerde nefisini kötülüklerden arındırmak ve kalbini temizlemek için sürekli riyâzet ve zikir halinde olur. Yaklaşık on yıl süren bu halvet döneminde *İhyâ* başta olmak üzere pek çok kitap yazar.

Gazzâlî 499/1106 yılında Nişâbur'a döner ve Nizâmiye medresesinde yeniden hocalığa başlar. Bu dönüşün sebebini; "İnsanlığın felâkete sürüklendiği bir dönemde benim boş durmam olmazdı. Artık insanları mevki kazandıran değil mevki kaybettiren ilme çağırıyorum. Kendimi ve başkalarını ıslah etmeye çalışıyorum" sözleri ile açıklar. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi bundan sonraki süreçte Gazzâlî için en önemli ilim dalı tasavvuf olacaktır. Müellif 503/1109 yılında bir kez daha müderrislik görevini bırakıp Tûs'a döner. Evinin yakınına fukâha için bir medrese, sûfiyye için de bir hankâh yaptırır. Son yıllarını bu medresede ders okutarak ve hankâhta gönül sohbetleri yaparak geçirir. Ayrıca bu dönemde daha önce yeterince meşgul olamadığını söylediği hadis ilmi ile de meşgul olur. 505/1111 yılında doğduğu yer olan Tûs'ta vefat eder ve İran'ın milli şairi Firdevsî'nin (ö. 411/1020) mezarına yakın bir yere defnedilir.⁹

2. EYYÜHE'L-VELED'İN TANITIMI

Risale şeklindeki *Eyyühe'l-veled*'in Arapça baskıları yaklaşık yirmi sayfadan oluşmaktadır. Ancak şerhler ve ilâvelerle bu risale yaklaşık yüz altmış sayfalık bir kitaba dönüştürülmüştür.¹⁰ "Ey oğul!", "Oğlum'a" başlıkları ile Türkçe'ye de¹¹ çevrilmiş olan risale besmele, hamdele ve salvele ile başlar ve risalenin yazılış amacı hakkında kısa bir bilgiden

⁹ Çağrıci, "Gazzâlî", 13: 494.

¹⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, thk. Ali Muhyiddîn Ali el-Karadâğî, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1985), 1-157.

¹¹ Çeşitli ilâvelerle kitaba dönüştürülen risale ilk olarak 1965 yılında Ahmet Serdaroğlu tarafından tercüme edilmiştir. Bu çeviri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından *Ey Oğul* ismi ile basılmıştır. Kitap daha sonra Huzur, Kamer ve Erhan yayınevleri tarafından da basılmıştır. Eser Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın katkıları ile İngilizce, Fransızca ve İspanyolca gibi batı dillerine de çevrilmiştir. Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Ey Oğul*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Erhan Yayınları, 1990).

sonra hocanın öğrencisine verdiği öğütler ile devam eder. Ayet, hadîs, hikâye ve darb-ı mesellerle süslenmiş bu öğütler dua ile son bulur.

Kitabın yazılış amacı hakkında şu bilgiye yer verilmiştir; Gazzâlî'nin bir talebesi uzun süre dersler alır, kitaplar okur ve eğitimini tamamlayıp medreseden ayrılır. Bu öğrenci iyi bir eğitim aldığı halde hangi bilgilerin kendisi için daha önemli olduğu konusunda tereddütler yaşamaktadır ve hocasına bir mektup yazarak kendisini bu tereddütlerden kurtaracak nasihatlerde bulunmasını ister. Gazzâlî öğüt isteyen bu öğrencisine cevap mahiyetinde *Eyyühe'l-veled*'i yazar.¹²

Risaleyi babanın oğluna öğütleri gibi anlayanlar olmuşsa da yukarıda geçen kitabın yazılış amacı ile ilgili ifadelerden hocanın talebesine nasihatleri olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu risaledeki diğer ifadelerden de Gazzâlî'nin önemli gördüğü bilgileri özet olarak öğrencisi ile paylaştığı anlaşılmaktadır. Öğrencinin mektubunda; "Her ne kadar, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*'de sorularıma cevap buluyorsam da..." şeklinde başlayan bir ifadesinden Gazzâlî'nin bu risaleyi ömrünün son yıllarında yazdığı anlaşılmaktadır.¹³ Zira Gazzâlî 488/1095 yılında başlayan ve iki yıl süren uzlet döneminde *İhyâ*'yı yazmıştır.

Risâlede faydalı ilimlerle meşguliyet, faydasız ilimlerden uzak durma, ilmi ile âmil olma, nefis muhasebesi, ibadetlerde ihlâs ve samimiyet tavsiye olunmaktadır.

Risaledeki mesajlar muhataba geleneksel vaaz kitaplarına uygun olarak ayet, hadîs, özlü söz ve kıssalar yoluyla bildirilmektedir. Bazen de hikâye yahut yaşanmış bir olay zikredilmekte ve öğrencinin bu hikâyeden hisse çıkarması umulmaktadır.

3. KİTABIN MUHTEVA BAKIMINDAN TAHLİLİ

Eğitimciler eğitimi, insanda istenilen yönde davranış geliştirme faaliyeti olarak tanımlamışlardır.¹⁴ Yani eğitimin amacı topluma faydalı bireyler yetiştirmektir ve bu süreç beşikten mezara kadar devam etmektedir. Başta peygamberler olmak üzere, toplumun eğitim ve ter-

¹² Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 84.

¹³ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 85, 119.

¹⁴ Beyza Bilgin-Mualla Selçuk, *Din Öğretimi*, (Ankara: Gün Yayınları, 1995), 26; Leyla Küçükahmet, *Öğretim İlke ve Yönetmeleri*, (Ankara: Gazi Büro Kitabevi, 1995), 1.

biyesi ile meşgul olanlar bu hedefe ulaşmaya çalışmaktadırlar. Amaçlar ve yöntemler kişiden kişiye, toplumdan topluma değişse de hepsinde ortak hedef, istenilen davranışları sergileyecek nesiller yetiştirmektir. Müslüman toplumlar için bu hedef; Yüce Allah'ın (c.c.) koyduğu ilkelere bağlı, Hz. Peygamber'in (sas.) sahih ve sabit sünnetini dikkate alan, dönemin gerektirdiği bilgi ve donanımla vatana ve millete faydalı nesiller yetiştirmektir. Bu hedefe ulaşabilmek için ayet, hadîs hikaye ve menkıbeler önemli bilgi kaynaklardır. Ancak bu bilgi kaynaklarının doğru seçimi ve yerinde kullanılması önemli bir ayrıntıdır. Gazzâlî de bu vasıtaları kullanarak hedefe ulaşmayı amaçlamıştır.

Müellif tarafından seçilen hadîslerin sıhhat durumu tespit edilecek, anlatılan hikaye ve menkıbelerin eğitim açısından önemi ve değeri üzerinde durulacaktır.

3.1. Kitabın İhtivâ Ettiği Hadîslerin Değerlendirmesi

Gazzâlî'nin zikrettiği hadîslerin değerlendirmesine geçmeden önce onun hadîslerin hücciyeti konusundaki yaklaşımları hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

Araştırmalara göre Gazzâlî istidlâl bakımından kavli hadîsleri fiilî hadîslere tercih etmiş gözükmektedir.¹⁵ Sıhhat bakımından ise o, zayıf hatta mevzû hadîsleri bile hüccet olarak kullanmakta bir sakınca görmemiştir. Ancak onun zayıf ve mevzû hadîslere yer verdiği eserleri umumiyetle ahlak ve faziletlerle ilgili kitaplardır. Müellifin eserlerinde kullandığı hadîslerin kaynak durumu ve onun hadîs tercihinde dikkate aldığı hususlarla üzerine bir çalışma yapan Adil Yavuz şu bilgilere yer vermiştir: “Gazzâlî'nin eserlerinde kullandığı hadîslerin bir kısmı, ümmetin büyük çoğunluğunca kabul gören *Kütüb-i tis'a*'da bulunmaktadır. Ancak eserlerinde kendileriyle istidlal edip konuları açıkladığı bazı rivâyetler bizlere ulaşan kaynaklarda bulunmamaktadır. Belki bunların kısmen o dönemde bulunup da günümüze ulaşmayan kaynaklarda bulunduğu ileri sürülebilir. Ancak Gazzâlî, birtakım mevzû rivâyetleri de eserlerinde zikretmektedir. Bu tür rivâyetlerin eserlere kaydedilmesin-

¹⁵ Mehmet Görmez, *Gazzâlî'de Sünnet Hadis ve Yorum*, (Ankara: Otto Yayınları 2014), 14.

de ne bir âlimin ne de başkasının mazur görülmesi mümkün olamaz.”¹⁶ Bu ifadelerden açıkça anlaşılan Gazzâlî'nin ahlakla ilgili eserlerinde zayıf hadîsler yanında mevzû hadîslere de yer verdiğidir.

Bu kısa bilgilendirmeden sonra müellifin *Eyyühe'l-veled*'de kaydettiği hadîslerin değerlendirmesine geçebiliriz. Gazzâlî bu kitapta tespitlerimize göre on altı merfû' hadîse yer vermiştir. Bu hadîslerden yedi tanesi senet ve metin yönüyle sahih kabul edildiği için yeniden araştırılmasına gerek duyulmamıştır.¹⁷ Geriye kalan dokuz hadîs senet ve metin yönüyle aşağıda incelenmiştir.

3.1.1. “Boş Şeylerle Vakit Geçirme” Rivâyeti

Müellif boş şeylerle uğraşmanın kötülüğünden bahsederken, “علامة /إعراض الله تعالى عن العبد اشتغاله بما لا يعنيه /Allah Teâla'nın bir kulundan vazgeçmesinin alameti o kulun boş şeylerle vakit geçirmesidir.” şeklinde başlayıp devam eden uzunca bir rivâyete yer vermiştir.¹⁸ Araştırmalarımıza göre müellifin, Hz. Peygamber'e (sas.) nispet ettiği bu rivâyet bu lafızlarla hiçbir hadîs kaynağında bulunmamaktadır. *Kütûb-i sitte*'de yer alan ve sahih olarak bilinen benzer mânaya sahip hadîsler şerh edilirken bazı tâli kaynaklarda yukarıdaki rivâyete de yer verilmiştir. Örneğin; “من حسن إسلام المرء تركه ما لا يعنيه / Mâlâyanîyi terk etmesi kişinin iyi Müslüman olduğundanır”¹⁹ hadîsi şerh edilirken Gazzâlî'nin kaydettiği yukarıdaki rivâyete de yer verilmiş fakat bu sözün Ebû Ubeyde'nin Hasan'dan

¹⁶ Adil Yavuz, “Gazzâlî'nin Yönetim Anlayışında Hadîs ve Sünnet Kültürünün Etkisi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/34, (2012): 22.

¹⁷ Değerlendirilmeyen hadîsler için bkz.; 1. “اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ.” (Müslim, “Zikir ve dua”, 18; İbn Mâce, “Mukaddime”, 45). 2. “...بني الإسلام على خمس...” (Buhârî, “İman”, 1; Müslim, “İman”, 5). 3. “...أَكْبَرُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ...” (İbn Mâce, “Zühd”, 31). 4. “أَهْتَرَّ عَرْشُ الرَّحْمَنِ لِمَوْتِ...” (Buhârî, “Menâkıbü'l-Ensar” 12; “Fezâilü's-sahâbe”, 24) 5. “نعم الرجل هو لو كان يصلي بالليل...” (Buhârî, “Teheccüd”, 2, 20). 6. “إن الله لا ينظر إلى صوركم ولا إلى أعمالكم ولكن ينظر إلى قلوبكم ونياتكم” (Müslim, “Birr”, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 284). 7. “اللهم اجعل قوت آل محمد كفافاً.” (Müslim, “Zekat”, 43; İbn Mâce, “Zühd”, 9).

¹⁸ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 93.

¹⁹ İbn Mâce, “Fiten”, 12; Tirmîzî, “Zühd”, 11; Mâlik, “Hüsnü'l-huluk”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 211.

naklettiği bir bilgi olduğu söylenmiştir. Bu eserlerde Ebû Ubeyde ve Hasan'ın kim olduğu konusunda ise hiçbir bilgiye yer verilmemiştir.²⁰ Ancak burada bahsi geçen Hasan'ın tâbiünden Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728) olduğu sanılmaktadır. Eğer öyle ise bu söz Hasan-ı Basrî'ye ait maktu' bir haberdir.

Her ne kadar mana bakımından doğru olsa da temel hadîs kaynaklarında merfu' bir hadîs olarak yer almadığı için bu rivâyeti Hz. Peygamber'e isnat etmek doğru değildir.

3.1.2. "İlmi İle Amil Olmayan Âlim" Rivâyeti

Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen "أشد الناس عذاباً يوم القيامة عالم لم ينفعه الله بعلمه/Kıyamet gününde insanlar içinde en çok azap gören kişi Allah'ın ilmi ile kendisini faydalandırmadığı âlimdir." mânâsındaki bu rivâyet Taberânî (ö. 360/971)'nin *el-Mu'cemü's-Sağîr*'inde²¹, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şu'abü'l-îmân*'ında²², Süyûtî'nin (911/1505) *el-Câmiu's-sağîr*'inde²³ Alî el-Müttâkî'nin (ö. 975/1567) *Kenzü'l-'ummâl*'ında²⁴ kayıtlıdır. Araştırmalara göre rivâyeti ilk kaydeden Taberânî olmuştur.²⁵ Ebû Üsâme- Osmân b. Miksem-el-Makburî-Ebu Hureyre-Hz. Peygamber (sas.) tarihiyle gelen mezkûr rivâyeti senet yönüyle inceleyen el-Münâvî hadîsin zayıf olduğu söylemiştir.²⁶ Hafız el-Münzirî (ö. 656/1258), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Irâkî (ö. 806/1404) bu zayıflı-

²⁰ Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî, *el-Fethü'l-mübîn bi şerhi'l-erbe'in*, (Cidde: Dâru'l-minhâc, 2008), 302, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-'ulûm ve'l-hikem*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1408), 116.

²¹ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü's-sağîr*, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985), 1: 226.

²² Ebû Bekir el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Ebü'l-Alî Abdülhamid, (Bombai: Mektebetü'r-rüşd, 2003), 3: 273.

²³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Câmi'u's-sağîr fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1990), 1: 81.

²⁴ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdihân el-Hindî el-Müttakî, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981), 10: 187

²⁵ *Keşfü'l-hafâ* gibi bazı kaynaklarda bu rivâyetin İbn Mâce'nin *Sünen*'inde geçtiği (أخرج ابن ماجه في سننه) söylenmiş olsa da araştırmalarımızda bu rivâyetin aynı lafızlarla İbn Mâce tarafından tahric edildiğini tespit edemedik.

²⁶ Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, *et-Teyşîr bi şerhi'l-Câmi'i's-sağîr*, (Riyad: Mektebetü'l-İmâm Şafî, 1998), 1: 311.

ğın Osmân b. Miksem'den kaynaklandığını bildirmişlerdir.²⁷ Bazı kaynaklara göre tam adı Osmân b. Miksem el-Bürrî Ebû Seleme el-Kindî el-Basrî (ö. 161-170) olan raviden İbn Mübârek ve Yahya b. Saîd el-Kattân hadîs almamıştır. Osmân b. Miksem için Nesâi, “metruk”, Yahya b. Ma’în ise “leyse bi şeyin” ifadelerini kullanmışlardır.²⁸ Ahmed b. Hanbel onun hadîslerini metruk kabul ederken Dârekutnî (ö. 385/995) ve Zehebî (ö. 748/1348) de onu zayıf ravilerden saymışlardır.²⁹ Hadîs rivâyetinde çok hata ettiği yanında Osmân b. Miksem'in Mu'tezile mezhebinin koyu savunucularından olduğu ve ehl-i bid'attan sayıldığı bilgilerine yer verilmiştir.³⁰

Görüldüğü üzere söz konusu rivâyet ilk dönem hadîs kaynakları ile *Kütüb-i sitte*'de yer almamış, en erken hicri dördüncü asır ve sonrası dönemlerde yazılan eserlerde yer almıştır.

Burada zikredilen hadîs mana bakımından ayet ve sahih hadîslere muvafık olsa da senet yönüyle zayıftır ve delil olarak zikredilmesi uygun değildir. Bu tür zayıf hadisler yerine ilmi ile âmil olmayan âlimleri kınayan ayet ve sahih hadîslere yer verilmesi daha uygundur. Örneğin Cum'a sûresinin beşinci ayetinde Yüce Allah bildikleri ile amel etmeyenleri kitap taşıyan merkeplere benzetmiştir.³¹ Hz. Peygamber ise gıpta edilecek iki sınıftan birinin ilmi ile âmil âlimler olduğunu bildirmiştir.³² Mana bakımında doğru olması bu rivâyetin sahih olduğu anlamına gelmemektedir.

3.1.3. “Nefsî Muhâsebe” Rivâyeti

“حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا، وزنوا أعمالكم قبل أن توزنوا”
önce kendinizi hesaba çekiniz, tartılmadan önce amellerinizi tartınız”

²⁷ Bk. Zeynüddîn Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, *Feyzu'l-kadîr şerhu Câmî'is-sağîr*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1994), 1: 662.

²⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtı'l-meşâhîr ve'l-e'lâm*, thk. Beşar Avvâd, (Beyrut:Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 4: 456

²⁹ Dârekutnî, el-'İlel, 1: 238; Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, 3: 62.

³⁰ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, 3:62-64.

³¹ Diğer ayetler için Bk. el-Bakara, 2/44; es-Saf, 61/2,3; el-Hûd, 11/88; Hadîsler için bk. Buhârî, “Bed'ül-halk”, 10; Müslim, “Zühd”, 51.

³² Buhârî, İlim, 15; Zekat, 5; İ'tisam 13; Müslim, Müsâfirîn, 268; İbn Mâce, Zühd, 22.

lafızları ile kayıtlı rivâyeti Gazzâlî; “Kâle Resûlullah” diyerek, merfû bir hadîs olarak zikretmiştir.³³

Araştırmalarımıza göre mezkûr rivâyet önemli hadîs kaynaklarından İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Tirmizî (ö. 279/892) tarafından kaydedilmiştir. İbn Ebî Şeybe yukarıdaki lafızlarla rivâyeti kaydederken Tirmizî ise bu rivâyetin sadece ilk bölümü olan *حاسبوا أنفسكم قبل أن تحاسبوا* kısmını zikretmiştir. Her ikisi de hadîsi tahrir ettikleri yerde bu sözü Hz. Peygamber’e değil Hz. Ömer’e ait bir söz olduğunu ifade etmişlerdir.³⁴ Söz konusu rivâyet bazı terğîb ve terhîb türü eserlerde de aynı şekilde Hz. Ömer’in sözü olarak kayıtlıdır.³⁵ Hatta İmam Gazzâlî de aynı rivâyeti *İhyâü ‘ulûmi’d-dîn* isimli eserinde Hz. Ömer’in (r.a.) sözü olarak nakletmiştir.³⁶

Mevkûf olduğu tespit edilen bu rivâyet mana bakımından İslâm’ın temel öğretilerine uygun bir anlam taşısa da *Eyyühe'l-veled*’de merfû olarak rivâyet edilmesi sünnete uygun bir yaklaşım değildir. Zira Hz. Peygamber söylemediği bir sözün kendisine isnad edilmesini “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ / Kime bilerek benim adıma hadîs uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın” sözüyle yasaklamıştır.³⁷ Aynı rivâyetin bir eserde mevkûf diğerinde merfû olarak zikredilmesi Gazzâlî’nin yanlışlığı olabileceği gibi kitabı tahkik eden yahut basanların dikkatsizliği de olabilir.

3.1.4. “Çok Uyku Fakirliğe Yol Açar” Rivâyeti

Gazzâlî geceleri ibadet etmenin önemine vurgu yapmak için kitabında *يا فلان! لا تكثر النوم بالليل فإن كثرة النوم بالليل تدع صاحبه فقيرا يوم القيامة* / *Ey falan! Geceleri çok uyuma, zira kıyamet günü çok uyku sahibini fa-*

³³ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 103.

³⁴ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe; *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-hadis ve'l-âsâr*, thk. Kemal Yûsuf, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409), 7: 96; Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme”, 25.

³⁵ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısri İbnü'l-Mülakkın *et-Tevdih, li şerhi'l-Câmi'i's-sahih*, (Şam: Dâru'n-nevâdir, 2008), 30: 66; Alî el-Müttakî, *Kenzü'l-'ummâl*, 16: 159; Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân el-İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, (Beyrut: t.s.), 6: 2431.

³⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 7: 37.

³⁷ Müslim, *Mukaddime*, 2.

kir düşürür”³⁸ şeklinde bir rivâyet kaydetmiştir. Araştırmalara göre Hz. Peygamber’e (sas.) isnad edilen bu rivâyet bu lafızlarla hiçbir hadîs kaynağında yer almamıştır. Rivâyet pek çok kaynakta Hz. Peygamber’in nakli ile annesinin Hz. Süleyman’a öğüdü olarak yer almıştır. Söz konusu rivâyet, hadîs kaynaklarında Câbir b. Abdillâh tarafından; “قَالَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- قَالَتْ أُمُّ سُلَيْمَانَ بْنِ دَاوُدَ لِسُلَيْمَانَ يَا بُنَيَّ لَا تَكْثِرِ النَّوْمَ بِاللَّيْلِ فَإِنَّ كَثْرَةَ النَّوْمِ بِاللَّيْلِ تَنْزُكُ الرَّجُلَ فَقِيرًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ / Resulullah (sas.) buyurdu ki; Süleyman b. Dâvûd’un annesi Süleyman’a; Ey oğulcuğum! Geceleri çok uyuma. Geceleri çok uyumak sahibini kıyamet gününde fakir düşürür” lafızları ile rivâyet edilmiştir.³⁹ Züheyr b. Muhammed-Hasan b. Muhammed ibn Sabbâh-Abbâs b. Ca’fer-Muhammed b. Amr-Süneyd b. Dâvûd-Yûsuf b. Muhammed b. Münkedir-babası-Câbir b. Abdillâh tarikiyle gelen rivâyet bazı münekkidler tarafından tenkid edilmiştir. Örneğin; İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) bu rivâyeti Gazzâlî’nin zikrettiği şekliyle *el-Mevzû’ât* isimli eserinde zikretmiş ve bu sözün Hz. Peygamber’e (sas.) ait olmadığını belirtmiştir. İbnü’l-Cevzî rivâyetin aslı konusunda şu bilgilere yer vermiştir: “Câbir b. Abdillâh’tan gelen bir rivâyete göre Hz. Peygamber; “Süleyman b. Dâvûd’un annesi Süleyman b. Dâvûd’a; “Ey oğlum! Gece çok uyuma, çok uyku kıyamet günü sahibini fakir bırakır” demiştir.⁴⁰ İbnü’l-Cevzî’ye göre rivâyetin bu hali de sahih değildir. Hatta bu rivâyet Hz. Peygamber adına uydurulmuş bir sözdür. Ona göre bu haberin senedinde yer alan Yûsuf b. Muhammed b. Münkedir’in hadîsleri kabul edilmez. Zira Dârekutnî (ö. 385/995) Yûsuf’u metrûk raviler arasında zikretmiştir.⁴¹ Yûsuf b. Muhammed’in zayıf olduğunu başka muhaddisler de söylemiştir.⁴²

Temel hadîs kaynaklarında bulunmayan söz konusu rivâyet senedindeki bir raviden dolayı zayıf olarak değerlendirilmiş olsa da çok

³⁸ Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, 113.

³⁹ İbn Mâce, “İkâmetü’s-salâh”, 174; Taberânî, *el-Mu’cemü’s-Sağîr*, 1: 210; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, 4: 183.

⁴⁰ Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzû’ât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman, (Medine: el-Mektebetü’s-selefiyye, 1968), 3: 68

⁴¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzû’ât*, 3: 68.

⁴² İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-iDumaşkî eş-Şâfiî, et-Tekmil fi’l-cerh ve’t-ta’dîl, thk., Şadî b. Muhammed b. Sâlim, (Yemen: Merkezü’n-nu’mân, 2011), 2: 460.

uyumayı kerih gören diğer hadîslere muvafık bir manaya sahip olduğu için mütâbi olarak kullanılmasında bir sakınca görülmemiştir. Örneğin; Abdullâh b. Abbâs'tan (ö. 68/687-88) gelen merfû bir hadîste Hz. Peygamber; “Ümmetimin en çok şu hususlarda zaafa düşeceklerinden korkuyorum” buyurmuş sonra da bu zaafların; “Şişmanlık, uykuya düşkünlük, tembellek ve iman zayıflığı” olduğunu bildirmiştir.⁴³

Gazzâlî'nin söz konusu rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber'in sözü olarak kaydetmesi ve “Ey fılan!...” şeklinde farklı bir hitapla başlaması onun muhataba mesajı etkili bir şekilde iletme kaygısından kaynaklanmalıdır. Zira vaaz esnasında zaman zaman metni doğru iletmekten ziyade mesajı daha etkili iletme kaygısı öne çıkmaktadır. Ahlak ve vaaz kitaplarında müdrec ve musahhaf türü hadîslerin bolca bulunması da bu kaygının neticesi olmalıdır.

3.1.5. “Yüce Allah'ın Sevdiği Üç Ses” Rivâyeti

İmâm Gazzâlî Kur'an okuma ve tevbe etmenin önemini bildirmek için; “ثلاثة أصوات يحبها الله تعالى: صوت الديك، وصوت الذي يقرأ القرآن وصوت المستغفرين بالأسحار /Allah'ın sevdiği üç ses vardır; Horoz sesi, Kur'an okuyanın sesi, seher vakitlerinde af dileyenin sesi” lafızları ile kayıtlı bir rivâyete yer vermiştir.⁴⁴ Gümüşhânevî (ö.1310 /1893) ve Alî el-Müttakî (ö. 975/1567) bu hadîsi Deylemî'den (ö. 509/1115) alıp hiçbir değerlendirme yapmadan eserlerinde zikretmişlerdir.⁴⁵ Oysa Deylemî bu rivâyeti senetsiz olarak Hz. Ali'nin sözü diye kaydetmiştir.⁴⁶ Temel hadîs kaynaklarında bulamadığımız bu rivâyet horozla ilgili rivâyetler içinde değerlendirilmelidir. Bilindiği üzere horozla ilgili rivâyetlerin bir kısmı bazı âlimler tarafından senet ve metin yönü ile zayıf hatta mevzû kabul edilmiştir. Örneğin İbn Kayyım'a (ö. 751/1350) göre önemli hadîs kaynaklarında yer alan: “Horozun öttüğünü duyduğunuz zaman Allâh'ın fazlını isteyin zira horozlar melek görmüşlerdir...”⁴⁷ rivâyeti

⁴³ Suyûtî, *Câmi'u's-sağîr*, 1: 404.

⁴⁴ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 114.

⁴⁵ Ahmed, Ziyâeddîn Gümüşhânevî, *Râmûzü'l-ehâdis*, (İstanbul: Pamuk Yayıncılık, ts.), 1: 267; Alî el-Müttakî, *Kenzu'l-'ummâl*, 12: 335.

⁴⁶ Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh bin Şehredâr bin Şireveyh ed-Deylemî el-Hemedânî, *el-Firdevsü bi me'sûri'l-hitâb*, 5 cilt, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986), 2: 101

⁴⁷ Buhârî, “Bedü'l-Halk” 15; Müslim, “Zikr”, 20; Tirmzî, “Dâ'vet”, 57.

hariç “Horoza sövmeyin çünkü o sizi namaza uyandırır”⁴⁸ hadîsi de dahil olmak üzere horozla ilgili tüm hadîsler mevzûdur.⁴⁹ İbn Kayyım’ın *el-Menârü’l-münîf* isimli eserinde bu şekilde genelleme yapıp biri hariç horozla ilgili tüm rivâyetleri mevzu sayması Ebu Gudde tarafından eleştirilmiştir. *el-Menârü’l-münîf*’in tahkikini yapan Ebu Gudde “Horoza sövmeyin” hadîsinin vurûd sebebini zikredip bu hadîsin de mevzu olmadığını bildirmiştir.⁵⁰

Sonuç olarak içinde horoz geçen birkaç hadîs sahih olsa da genel olarak bu tür hadîslerin zayıf hatta uydurma olduğu söylenmiştir. Araştırmalara göre bizim ele aldığımız rivâyet Gazzâlî’nin bildirdiğinin aksine mevkuf bir haberdir. Yani Hz. Peygamber’in değil sahabeyle ait bir söz olarak kaydedilmiştir.

3.1.6. “Dünyada ve Ahirette Kalacağın Kadar Çalış” Rivâyeti

Gazzâlî, “اعمل لدنياك بقدر مقامك فيها، واعمل لآخرتك بقدر بقائك فيها، واعمل لله، واعمل لعلها /Dünyada kalacağın kadar çalış, ahirete de kalacağın kadar çalış, ihtiyacın olduğu kadar Allah için çalış, dayanabileceğin kadar günah işle.” rivâyetini zikrederek öğrencisine en son ve en önemli nasihatlerini yapmıştır.⁵¹

Müellif öğrencisine bu hadîsin binlerce hadîs içinden seçilmiş bir rehber olduğunu, eğer bu hadîs ile amel ederse ancak kurtulabileceğini söylemiştir. Hatta bir ifadesinde müellif; “Eğer bu hadîsi bilirsen fazlaca bir şey öğrenmene gerek kalmaz” diyerek mezkur hadîsin ne derece önemli olduğuna vurgu yapmıştır.⁵²

Müellifin çok önemli gördüğü bu rivâyeti bu lafızlarla hiçbir kaynakta bulamadık. Mana bakımından sahih hadîslere mutabık olsa bile hadîs olarak zikredilmesi, delil olarak usule uygun bir yaklaşım değildir.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 105; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 26: 13.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, İbn Kayyım el-Cevziyye *el-Menârü’l-münîf fi’s-sahih ve’z-za’if*, thk., Abdulfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1994), 56, 130; Ahmed Naim, *Sahih-i Buhâri Muhtasari Tercid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (Ankara: DİB Yayınları, 1978), 9: 67; Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadîsler*, (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 169.

⁵⁰ İbn Kayyım, *el-Menârü’l-münîf*, 56.

⁵¹ Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, 121.

⁵² Gazzâlî, *Eyyühe’l-veled*, 115.

Zira dünya ve ahiretin değerini ortaya koyan pek çok ayet ve sahih hadîs vardır. Ayrıca her doğru ve anlamlı sözü Hz. Peygamber'e nispet etmek “men kezebe...” hadîsine muhalif olduğu gibi akla, mantığa ve hadîs ilmi geleneğine de uygun bir davranış değildir.

3.1.7. “Bildiği ile Amel Eden Bilmediğine Vâris Olur”

Rivâyeti

Gazzâlî öğrencisine bildikleri ile amel etmenin önemini anlatırken “من عمل بما علم ورثه الله علما ما لم يعلم / Kim bildiği ile amel ederse Allah onu bilmediklerine vâris kılar.” rivâyetine yer vermiştir.⁵³

Araştırmalarımıza göre bu rivâyet de temel hadîs kaynaklarımızda yer almamıştır. Ebû Nu'aym'ın *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* isimli eserinde Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivâyeti Gazzâlî *İhyâ*'da da zikretmiştir.⁵⁴ Bazı tefsir kaynaklarının da yer verdiği bu rivâyet hakkında Irâkî (ö. 806/1404) en ağır değerlendirmeyi yapmış, rivâyetin uydurma olduğunu söylemiştir.⁵⁵

3.1.8. “İnsanların Akıl Seviyelerine Göre Konuşma” Rivâyeti

“نحن معاشر الأنبياء أمرنا أن نكلم الناس على قدر عقولهم / Biz nebiler insanların akıllarına göre konuşmakla emrolunduk”⁵⁶

Araştırmalara göre bu rivâyet de temel hadîs kaynaklarımızda yer almamıştır. *İhyâ*'nın hadîslerini tahrir eden Irâkî bu rivâyete yer vermiş ancak herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Irâkî, Hz. Aişe tarafından farklı lafızlarla rivâyet edildiğini söyleyip rivâyeti şerh etme yoluna gitmiştir.⁵⁷ Aynı rivâyet bazı tâli kaynaklarda İbn Abbâs'tan merfû olarak “أمرنا أن نكلم الناس على قدر عقولهم / İnsanların akıl seviyesine uygun olarak konuşmakla emrolunduk.” şeklinde nakledilmiştir. Bu şekli ile hadîsi kaydeden muhaddisler “senedi zayıftır” değerlendirmesini yapmışlardır.⁵⁸ Temel hadîs kaynaklarında bulunmadığı gibi sonraki

⁵³ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 133.

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ 'ulûmî'd-din*, 1: 71.

⁵⁵ Irâkî, *Tahrîc*, 1: 207, 1: 71

⁵⁶ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 139.

⁵⁷ Irâkî, *Tahrîc*, 1: 111.

⁵⁸ Muhammed b. Abdîrahmân es-Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene*, thk. Muhammed Osman, (Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, 1985), 1: 164; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed

dönemde yazılmış tâli kaynaklarda da bulamadığımız mezkur rivâyeti şiddetli zayıf yahut zevzû kabul etmek daha doğru olacaktır.

3.1.9. “Haset İyilikleri Yok Eder” Rivâyeti

“الحسد يأكل الحسنات كما تأكل النار الحطب” /Ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi haset de iyilikleri yok eder”⁵⁹ anlamındaki rivâyet İbn Mâce (ö. 273/887) ve Ebû Dâvûd (ö. 275/ 889) tarafından bazı lafız değişiklikleri ile kaydedilmiştir. Söz konusu rivâyeti Ebû Dâvûd; “...إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ فَإِنَّ...” ibaresini ekleyerek; Osmân b. Sâlih el-Bağdâdî- Ebû Amir-Süleyman b. Bilâl-İbrâhim b. Ebî Esid-dedesi- Ebû Hureyre tarikiyle rivâyet etmiştir.⁶⁰ Bu tarikte gelen rivâyetin senet bakımından sahih olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Mâce ise söz konusu rivâyeti “وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ كَمَا يُطْفِئُ الْمَاءُ النَّارَ” و...وَالصَّلَاةُ نُورُ الْمُؤْمِنِ وَالصِّيَامُ جَنَّةٌ مِنَ النَّارِ” ibaresini ekleyerek kaydetmiştir.⁶¹ İbn Mâce'nin kaydettiği rivâyetin isnadındaki ravilerden İsbâ b. Ebi İsbâ'nın sika olmadığı ve bu haberin Enes b. Mâlik'e (ö. 93/ 711) ait mevkûf haberlerden biri olduğu söylenmiştir.⁶² Irâkî'ye (ö. 806/1404) göre Buhârî de bu hadîsi sahih bulmamıştır.⁶³

Anlaşılan o ki Gazzâlî'nin kaydettiği hadîs İbn Mâce hadîsinin yarısıdır. Bir tarikten sahih bir başka tarikten zayıf olarak tespit edilen mezkur rivâyet konu ile ilgili sahih hadîslere uygun bir anlam taşımaktadır.

3.1.10. Değerlendirme

Tespitlerimize göre Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled'*de toplam on altı merfû' hadîs kaydetmiştir. Yedi tanesi senet ve metin yönüyle sahih olduğu için incelemeye gerek duyulmamıştır. Yukarıda incelediğimiz dokuz rivâyetten ikisinin mevzû diğerlerinin ise zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bazı âlimler ahlak, terğib ve terhib konularında za-

b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1988), 1: 196.

⁵⁹ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 138.

⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 52.

⁶¹ İbn Mâce, “Zühd”, 22.

⁶² Alî b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*, (Riyâd: Dâru't-taybe, 1985), 12: 112; Alî el-Müttakî, *Kenzü'l-'ummâl*, 3: 461; Ebû Ya'la Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Şam: Dâru'l-Memun, 1984), 6: 330.

⁶³ Irâkî, *Tahrîc*, 1: 115.

yıf hadîslerin delil olabileceğine cevaz vermiş olsalar da sahih hadîslerle amel etmenin yahut sahih hadîsleri öncelemenin daha iyi olacağı alimlerin genel kanaatidir. İmam Gazzâlî vaaz türü bu eserinde sahih hadîsler yanında zayıf ve uydurma hadîslere de yer vermiştir. Gazzâlî'nin bu tutumunu, onun tasavvufî kimliği, hadîs tercihi konusundaki mütesâhil yaklaşımı, hadîs konusunda az eğitim almış olması ve eserin konusu ile izah etmek mümkündür.

3.2. Kitabın İhtivâ Ettiği Hikâyelerin Değerlendirmesi

Müellifin öğrencisine yönelik öğütlerinden biri de insanın bildiği ile amel etmesinin gerekliliği konusundadır. Bu görüşünü desteklemek için önce; “Kıyamet günü en ağır cezayı görececek olan kişilerden biri de Yüce Allah'ın, ilminden kendisini faydalandırmadığı âlimdir”⁶⁴ hadîsini nakleder ve arkasından ilginç bir hikâyeye anlatır. Bu hikâyeye göre meşhur mutasavvıf Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) öldükten bir müddet sonra rüyada görülmüş ve durumu sorulmuş. Cüneyd; “O açık ve yaldızlı ifadeler öldü. Burada faydasını gördüğümüz sadece karanlık gecelerde kıldığımız birkaç rekât namazdır” diye cevap vermiştir.⁶⁵

İçerdiği mesajlar bakımından Kur'an ayetlerine ve sahih sünnete aykırı gözükken böyle bir hikâyeye ile mesaj vermek meşru hedefe meşru olmayan bir vasıta ile ulaşmaya benzemektedir. Zira ulemanın ekserisi peygamberler hariç insanların gördükleri rüyaların delil olamayacağı görüşündedirler.⁶⁶ Ayrıca; “Geceleri karanlıkta kılınan birkaç rekât namazdan fayda görüyoruz” ifadesi diğer ibadet ve iyiliklere karşı verileceği va'd edilen nimetlerin anlatıldığı ayet ve hadîslere muhalif bir anlam içermektedir.

İbadetin önemini belirtmek için de şu hikâyeye yer vermiştir; “İsrail oğullarından bir kişi yetmiş yıl boyunca Allah'a (c.c.) ibadet eder. Ancak Allah bu kişiye melek göndererek cennete lâyık olmadığını bildirir. Mesajı alan bu kul; “Bizim işimiz ibadet etmektir” diyerek ibadete

⁶⁴ Buhârî, “Libas”, 89; Müslim, “Libas”, 91; Tirmîzî, “Mevâkıt”, 149.

⁶⁵ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 95.

⁶⁶ Bk. Cağfer Karadaş, “Rüyanın Mâhiyeti Bilgi Ve Hüküm Değeri”, *Diyanet İlmî Dergisi* 53/1 (Ocak-Şubat-Mart 2017): 58; İbrahim Paçacı, “Rüya'nın Delil Değeri Ve İstihâre”, *Dini Araştırmalar* 19/48 (Ocak-Haziran 2016):113.

devam eder. Kulun bu tavrı Yüce Allah'ın hoşuna gider ve yine melek vasıtası ile bu kulu affettiğini bildirir.⁶⁷

Hikâyelerle muhataba mesaj vermek Kur'an ve sünnetin de yön-temlerinden biridir. Ancak burada anlatılan hikâyeye anlam bakımından Kur'an ve sünnete muhaliftir. Zira Yüce Allah kendisine hakkıyla kul olanların hakkını tastamam vereceğini ayetlerle ve gönderdiği peygamberlerle bildirmiştir. Rahmeti gazabının, şefkati öfkesinin önünde olan Yüce Allah, yetmiş yıl kendisine ibadet eden bir kulunu eğer başka kusuru yoksa neden cezalandırır? Bilindiği üzere ayet ve hadîslerle sabit olan hükümlere muhalif söylemlerin dinî ve ilmî gelenek içinde bir yeri yoktur.

3.3. Kitapta Yer Alan Bazı Düşüncelerin Değerlendirmesi

Gazzâlî bu kitabında öğrencisine dünya görüşü kazandırmak ve bir Müslüman olarak nasıl yaşanılması gerektiğini öğretmek istemektedir. Müellifin tavsiye ettiği bu hayat sitili ve oluşturmak istediği anlayışın değerlendirilmesi yapılacaktır. Zira Gazzâlî'nin dünya görüşü ve düşünce yapısı geçmişten bugüne pek çok insanı etkilemiş ve hala etkilemeye devam etmektedir.

3.3.1. Bazı İlimlerin Yerilmesi

Gazzâlî bir ifadesinde; “Evladım! Gramer, aruz, şiir, astronomi, belâğat, tıp, mantık, kelâm gibi ilimler okuyarak Allah'ın rızası hilâfına ömrünü tüketmekten başka ne kazandın?”⁶⁸ diyerek öğrencisini, mezkûr ilim dallarından uzak durmaya davet etmektedir. Müellif aynı düşüncesini *el-Münkız mine'd-dalâl* isimli eserinde de dile getirmiş, yukarıda isimleri zikredilen ilimlerle meşgul olmanın boşa geçen bir zaman olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹

Esasında Gazzâlî'nin sayılan ilimlere karşı negatif tutumu bazı eserlerinde tamamen farklıdır. Söz gelimi *İhyâ* ve *el-Müstasfâ* isimli eserlerinde bu konuya yer vermiş fakat dini olmayan ilimleri yeren ifadeler

⁶⁷ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 103.

⁶⁸ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 105-107.

⁶⁹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Münkız mine'dalâl*, trc. Ahmed Suphi Furat, (İstanbul: Şâmil Yayınları, 1972), 38-48.

kullanmamıştır. O mezkûr eserlerinde ilimleri şer'î olan ve şer'î olmayan diye ikiye ayırmış, şer'î olmayan ilimleri de; övülen ilimler, yerilen ilimler ve mübah olan ilimler şeklinde üçe ayırmıştır. Övülen ilimleri açıklarken, insanın hayatını kolaylaştıran, dünya hayatını düzene koyan matematik ve tıp ilmini de saymıştır. Gazzâlî'ye göre bu tür ilimleri öğrenmek farz-ı kifâyedir. Müellif bu açıklamalarında özellikle de tıp ilmini övmüş; “Bir memleketin doktoru olmazsa hastalık çoğalır. İnsanlar işinden gücünden geri kalır, tâkatten kesilir ve nihâyet ölüme mahkûm olur. Derdi veren Allah dermanını da yaratmıştır, kullarına o dermanı bulabilecek istidat vermiştir. Körü körüne ölüme mahkûm olmak doğru değildir.”⁷⁰ demiştir.

Bu ifadelerle göre Gazzâlî, şeri olmayan ilim dallarına karşı olmamış, aksine onların öğrenilmesi gerektiğini bildirmiştir. Öyle ise yukarıda Gazzâlî'ye isnat edilen ilimleri kötüleyen ifadeler ya sonradan uydurulup kitaba konulmuş ya da Gazzâlî, muhababın özel durumunu dikkate alarak bu ifadeleri kullanmıştır. Bu durumda *Eyyühe'l-veled*'de Gazzâlî'ye yönelik ilimlerin tasnifi ile ilgili ifadeler tashih edilmelidir. Ya da en azından kitabın Türkçe baskılarında Gazzâlî'nin doğru ilim anlayışı, kitabın önsözünde yahut dipnotta okuyucu ile paylaşılmalıdır.

3.3.2. Dünya Hayatının Kötülenmesi

Müellif öğrencisine; “Eğer insanlara vaaz edersen, ahireti sevdirep dünyadan nefret ettirmelisin, onlara ibadet ve zühtle ilgili bilgileri öğretip Allah'ın kerem ve rahmetine güvencirmelisin” şeklinde bir öğüt vermektedir.⁷¹ Müellif bu risalede olduğu gibi başka eserlerinde de dünya hayatını yermektedir. Örneğin *İhyâ'*'da “Kitâbu Zemmi'd-dünya” başlığı altında dünya ve dünya nimetlerinin kötülüğü anlatılmıştır.⁷²

Bilindiği gibi dünyadan nefret ettirme fikri tasavvuf anlayışı içinde önemli bir yere sahiptir. Gazzâlî'nin de savunduğu bu anlayış sonraki yüzyıllarda yaşamış diğer tasavvufçuları da etkilemiştir. İlk asırlarda Kur'an ve sünnet ekseninde ihlâs ve samimiyet ile ibadet ederek, güzel

⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975), 1: 16; Gazzâlî, *el-Münkız*, 35-38.

⁷¹ Gazzâlî, *Eyyühe'l-veled*, 143.

⁷² Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, 3: 451-500.

ahlak sahibi olma, dünya ve ahiret hayatının birlikte düşünme merkezli tasavvuf anlayışı sonraki yüzyıllarda dünyadan eli eteği çekip her gün ve geceyi zikir ve ibadetle geçirme, “bir hırka bir lokma ile yetinme” şeklinde algılanır olmuştur.⁷³

Gazzâlî'nin öğrencisine telkin ettiği yukarıdaki dünya görüşü, bireyler için masum ve faydalı gibi gözüксе de genelleşip tüm Müslümanlara yönelik bir tavsiyeye dönüştüğünde zararlı hale gelebilmektedir. Zira hayata sırt çeviren, dünyanın gidişatına ayak uyduramayan, üretmeyen, gelişmeyen ve düşmana karşı tedbirini alamayan bir toplumun varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. İslâm'ın en güzel şekilde temsil edilip yayılabilmesi ve yaşayabilmesi için cihad ruhunun sürekli canlı tutulması, ilmi gelişmelere önem verilmesi, Müslüman toplumun aktif ve her alanda kendini yenilemesi gerekmektedir.

Ayetlerde geçen dünyanın oyun ve eğlence yeri olması (el-Ankebût 43/64), müşrik ve putperestler yanında ahireti unutup sadece dünyalık peşinde koşturan Müslümanları da kapsamaktadır. Ahirete inanan bir mümin için dünya, ahiretin bir parçası olarak anlaşılmalı, hem dünya hem de ahiret için çalışmanın gerekli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.⁷⁴ Birinin tercih edilip diğerinin terk edilmesi hiçbir şekilde tavsiye edilmemiştir. Bir ayette Yüce Allah; “Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı temiz ve güzel şeyleri kendinize haram kılmayın. Haddi aşmayın. Allah haddi aşanları sevmez. Allah'ın size rızık olarak verdiği nimetlerden helal, hoş ve temiz olarak yiyin.” (et-Tevbe 9/34) Yine Cum'a sûresinde; “Namazı kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın...” (Cum'a 62/10) denilerek Müslümanlar hem ahiret hem de dünya için çalışmaya teşvik edilmiştir.⁷⁵

Kur'an'da şehitlik ve gazilik övülmüş ve cihada çıkılması tavsiye olunmuştur. Hatta savaşa gitmeyenler sert bir dille tenkit edilmiştir.

⁷³ Bkz., İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004), 2: 669; Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1997), 97; Süleyman Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2013), 92; Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvuf Ahlakı*, (Ankara: Seha Yayıncılık, 1981) 1: 201.

⁷⁴ Bakara 2/101-102

⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Altuntaş, “Dünyanın Değerine Dair Ayetler Üzerine Bir İnceleme”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/13 (2018): 103-128.

Nitekim Tebük seferine katılmak istemeyenler hakkında şu ayet nazil olmuştur; “Ey İman edenler siz ne oldu ki Allah yolunda sefere çıkın denildiğinde çakılıp kaldınız. Yoksa Ahireti bırakıp dünya hayatına mı razı oldunuz. Oysa dünya hayatının geçimi ahiret yanında çok azdır.” (et-Tevbe 9/38)

Dünyayı yeren ve münzevî hayatı telkin eden anlayış, cihad ile elde edilen şehitlik ve gazilik makamlarını da zedelemiştir. Dünya ve dünyalığı sürekli kötü gösteren yanlış tasavvuf anlayışına sahip zâhidler, cihad ayetlerini kendi arzularına uygun olarak düşmanla savaşmak yerine nefisle savaşma şeklinde yorumlamışlardır. Anlatıldığına göre savaşların kaçınılmaz olduğu dönemlerde bile bazı zâhidlerin tekkelere kapanıp ibadet ve zikir ile meşgul oldukları; “Bizim dualarımız yeter.” dedikleri bildirilmiştir.⁷⁶

Dünyaya sırt çevirip münzevî bir hayat yaşama anlayışı sünnete de muhalif bir yaşam tarzıdır. Zira Hz. Peygamber her fırsatta ahiret hayatı için çalışmayı övmekle birlikte bu ebedi hayatın dünya ile kazanılacağını vurgulamıştır. Hatta ahiret hayatını kazanmanın dünya hayatı ile elde edilebileceğini yukarıda zikredilen ayetlere uygun yaşantısı ile bizzat göstermiştir. Birçok savaşa katılmış, sağlam temelleri olan bir devlet kurmuş, antlaşmalar yapmış, eğitim kurumları açmış, camiler inşa etmiş, diğer devletler ile diplomatik ilişkiler kurmuş, fakiri ve yetimi görüp gözetmiş, mükemmel bir baba, eşsiz bir dede, adil bir devlet başkanı olmuştur. Ahlak ve kişiliği ile kıyamete kadar tüm insanlara örneklik teşkil eden Hz. Peygamber (sas.) eğer dünyayı elinin tersi ile öteleyseydi ve münzevî bir hayat yaşayan bir Muhammed olsaydı, yukarıdaki onlarca görevi nasıl ifa edebilirdi? Araştırmalarımıza göre Allah'ın elçisi, dünyadan nefret etmediği gibi kimseyi de nefret etmeye davet etmemiştir. Hatta dünyaya küsmüş olanları dünya ile barıştırmış, dünyalık nimetlere sırtını dönenleri uyarmıştır.⁷⁷ Daha açık bir ifade ile o, münzevî bir hayat yaşamak isteyenleri uyarmış, onları sosyal hayata katılmaya davet etmiştir. Allah'ın Resûlü bu düşünceyi bir sözünde; “Topluma karışıp, insanların ezasına katlanan Müslüman, insan içine çıkmayan ve insan-

⁷⁶ İbrahim Sarmış, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995), 207, 208.

⁷⁷ Örnekler için bkz., Buhârî, “Nuzûr”, 30Müslim, “Nikah”, 1; Ahmed, *Müsned*, 2: 89; İbn Mâce, “Libas”, 2;

ların ezasına katlanmayan müminden daha hayırlıdır.” diyerek veciz bir şekilde ifade etmiştir.⁷⁸ Allah’ın elçisi çalışmayı ibadet, alın teri ile kazanılan lokmayı en lezzetli yiyecek olarak görmüş, veren eli alan elden⁷⁹ kuvvetli mümini zayıf müminden daha hayırlı ilan etmiştir.⁸⁰

Tarih boyunca Kuran ve sünnetin işaret ettiği dinamik hayattan yüz çeviren Müslüman toplumlar ve devletler ya başka devletlerin tahakküm altına girmişler ya da kaybolup gitmişlerdir. Nitekim bugün de dünyanın gidişatına ayak uyduramayan bazı Müslüman ülkeler gelişmiş ülkelerin tahakkümü altında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır.

Müslüman âlimlerin ilk asırlarda başlattıkları çalışmalar daha sonraki yüzyıllarda meyvelerini vermiş, İslâm medeniyeti gibi büyük bir medeniyet inşa edilmiştir. Bu medeniyetin içinde, tüm ilimler altın çağını yaşamıştır. Fıkıh, tefsir, hadîs gibi dini ilimler yanında sanat, mimari, teknoloji, astronomi, tıp ve mühendislik gibi ilimler sahasında eşsiz bilim adamları yetişmiş, dünyayı etkileyen eserler inşa edilmiştir. Müslümanların bilim ve sanat alanındaki bu icatları ve eserleri bugün ki Batı medeniyetinin de temellerini oluşturmuştur.⁸¹

Tasavvuf geleneği içinde, Kur’an ve sünnet çizgisinde yaşayan muhaddis ve mücâhid kimliği ile öne çıkmış sûfiler de vardır. Örneğin pehlivan yapılı, güzel ahlaklı, oldukça zengin bir tüccar olan Abdullâh İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797) bunlardan biridir.⁸²

Anlatıldığına göre Ebû Hanife’nin öğrencisi olan tasavvufa gönül vermiş Türk asıllı bu gerçek sûfî yanına yükler dolusu erzak alarak hacca gitmek üzere yola çıkar. Yolculuk esnasında bir köyden geçerken küçük bir kızın perişan bir halde bir kulübeden çıkıp çöpten ölü bir kuş aldığını ve tekrar kulübeye girdiğini görür. İbnü’l-Mübârek hizmetçisinden kulübeye gitmesini ve bu kızı getirmesini ister. Hizmetçi kulübeye gider ve perişan halde bulduğu iki kız kardeşi huzura getirir. İbnü’l-Mübârek kızlardan babalarının öldüğünü, mallarının hırsızlar

⁷⁸ Tirmizî, “Kıyâme”, 55; “Rekâik”, 26.

⁷⁹ Müslim, “Zekâr”, 94.

⁸⁰ Müslim, “Kader”, 34.

⁸¹ Fuad Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 43-53.

⁸² Raşit Küçük, “Abdullâh b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 122-124.

tarafından talan edildiğini ve açlıktan leş yemek zorunda kaldıklarını öğrenince hacca gitmekten vazgeçer ve yanında getirdiği bin dinardan geri dönüş için yirmi dinar ayırıp gerisini kızlara bağışlar. İbnü'l-Mübârek bu durumun hikmetini soranlara; “Yaptığımız bu iyilik bu yıl yapacağımız hac ibadetinden daha faziletlidir” şeklinde cevap verir.⁸³

3.4. Kitapta Yer Alan Faydalı Düşünceler

Her ne kadar bazı hususlarda *Eyyühe'l-veled* eleştirilmiş olsa da vermek istediği bazı evrensel mesajlar ve bu mesajların iletilme yöntemi oldukça etkileyicidir. Hatta Gazzâlî'nin eserlerini yüzyıllardır güncel ve okunabilir kılan belki de bu akıcı üslup, samimi ifadeler ve evrensel mesajlardır.

3.4.1. Faydasız Bilgiden Sakındırma

Gazzâlî mezkûr kitabında öğrencisine faydalı bilgilere yönelmesini, faydasız bilgilerden ise uzak durmasını tavsiye etmektedir. Müellifin bu mesajı geçmişi olduğu gibi bugünü ve yarını da kuşatacak niteliktedir. Gazzâlî eğitimin bu temel ilkesi ile ilgili mesajını Hz. Peygamber'in (sas.) “Allah'ım! Faydasız ilimden sana sığınırım.”⁸⁴ duası ile vermiştir.

3.4.2. Öğrenilen Bilginin Tatbik Edilmesi

Eğitimin temel ilkelerinden bir diğeri öğrenilen bilginin tatbik edilmesidir. Tatbiki olmayan bir bilginin işe yaramadığı açıktır. Çünkü bilgi pratik hayatta uygulansın diye öğretilmektedir. Gazzâlî'ye göre de bir bilginin Allah yanında kıymetli olabilmesi için amele dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu sadece dini ilimlere has bir ilke değil, matematik, fizik, kimya, tıp gibi diğer ilimler için de geçerlidir. Bu ilke aynı zamanda kişinin aldığı eğitim doğrultusunda çalışmasını da gerektirmektedir. Nitekim günümüzde kendi mesleği doğrultusunda çalışmayanlar, hem işlerinde hem de konuşmalarında ciddi hatalar yaparak

⁸³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1986), 10: 84.

⁸⁴ Müslim, “Zikir”, 73; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 32.

millete ve ülkeye zarar vermektedirler. Atalarımız bu durumu “yarım hoca dinden yarım doktor candan eder” diyerek özetlemişlerdir.

3.4.3. Nefis Muhasebesi

Eğitimde oldukça önemli olan bir diğer ilke, kişinin kendini sorgulamasıdır. Bu ilke ile kişi bugün ne öğrendim? ne yaptım? gibi sorularla kendini hesaba çeker. Eğer güzel işler yapmışsa kalbi rahat olur, bir şey yapmamışsa yahut kötü işler yapmışsa pişmanlık hisseder. Bu ilke ile bir öğrenci, dağınıklıktan kurtulur, sorumluluk yüklenir, işini şansa bırakmaz. Hz. Peygamber (sas.) bu durumu; “Akıllı kişi nefisini ıslah edip ölümden sonrası için de çalışan kimsedir. Ahmak kişi ise nefisine uyup Allah’a bel bağlayan kişidir” şeklinde özetlemiştir.⁸⁵

Gazzâlî bu ilkeyi; “Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin, tartılmadan önce kendinizi tartın” sözü ile dile getirmiştir. Gazzâlî’nin hadîs diyerek naklettiği bu sözün Hz. Ömer’e ait bir söz olduğunu yukarıda ifade etmiştik.

3.4.4. Amellerin Müspet Arzulara Uygun Olması

Gazzâlî amellerin dine uygun olmasını tavsiye etmektedir. Din insanlara dünya ve ahirette mutlu olma yollarını gösteren ilâhî manzumeler bütünü olarak tanımlanmıştır. Din insanların yaradılış gayelerini bildirir ve onları hayırlı işler yapmaya sevk eder. Kısaca dinin hedefi insanı dünya ve ahirette mutlu etmektir.⁸⁶ Eğitimin temel amacı da kişileri sağlıklı bir şekilde topluma faydalı olabilecek bireyler olarak yetiştirmektir. Görüldüğü üzere dinin amacı ile eğitimin amacı aynıdır ve Gazzâlî bu amacı gerçekleştirmeye yönelik tavsiye ve telkinlerde bulunmuştur.

SONUÇ

Bir toplumun eğitim, ahlak, din ve dünya hakkındaki görüşü, o toplumun tevârüs ettiği bilgi birikimine dayanmaktadır. Geçmişten günümüze bilgi birikiminin en önemli taşıyıcı unsurlarından biri de kitaplar

⁸⁵ Tirmizî, “Kıyâme”, 26.

⁸⁶ Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, (Ankara: Nur Yayınları, 1989), 5.

olmuştur. İslâm tarihi boyunca ömrü çok kısa olup unutulmalar yanında hiç unutulmayan, sürekli okunan hatta kutsal görülüp tenkit edilme-
yen kitaplar da yazılmıştır. Gazzâlî'nin eserleri de unutulmayan kitaplar
arasında yer almıştır. Özellikle onun vaaz türü eserleri Müslümanların
en çok okuduğu kitaplar arasında yer almıştır. Onun kaleme aldığı vaaz
türü eserlerden biri de *Eyyühe'l-veled*'dir.

Bu makalede Gazzâlî'nin ömrünün sonlarına doğru yazdığı *Eyyühe'l-
veled* isimli kitap incelenmiş, eserde yer alan bazı rivâyet, düşünce ve
bilgiler tenkit edilmiştir. Söz konusu kitapta bazı ilimlere karşı olumsuz
bir yaklaşımın sergilenmesi, dünyaya karşı nefret duygularının aşılma-
ması, eğitim açısından uygun olmayan hikâyelerin anlatılması, zayıf ve
mevzû hadîslere yer verilmesi tenkit edilmesi gereken hususlardır.

Yine bu çalışmada Gazzâlî'nin kitapta kaydettiği on altı hadîsten doku-
zunun makbul olmadığı anlaşılmıştır. İncelenen bu hadîslerden en az iki
tanisinin mevzû, diğerlerinin ise ya zayıf ya da şiddetli zayıf olduğu sonu-
cuna ulaşılmıştır. Bu durum müellifin sahih hadîs kaynaklarını kullanma
ve hadîs tercihi konusunda mütesâhil bir tutum sergilediğini ve hadîs ilmi
sahasında bazı eksiklerinin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Eserde bugününün eğitim anlayışına ışık tutacak öğütler de mevcuttur.
Faydalı bilgilerin öğretilmesi işe yaramayan bilgilerin ise terk edilmesi, öğ-
renilen teorik bilgilerin tatbik edilerek pekiştirilmesi, öğrencinin kendini
zaman zaman muhasebe etmesi gibi tavsiyeler bunlardan bazılarıdır.

Toplumun kabulle karşılayıp kutsallaştırdığı klasik kitapların tenkit-
çi bir zihniyetle incelenip Kur'an, sünnet ve evrensel değerlere uygun
olup olmadıklarının tespit edilmesi, aykırı fikirler, yanlış bilgiler varsa
bunlara karşı okuyucunun uyarılması, doğru bilgi ve düşüncelerden ise
başta çocuklar ve gençler olmak üzere tüm Müslüman toplumun fayda-
landırılması doğru din anlayışının teşekkülüne katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî.
Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ibâs. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye,
1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî
el-Mervezî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.

- Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. 5. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 1978.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *İslâm Dini*. Ankara: Nur Yayınları, 1989.
- Altuntaş, Mehmet. "Dünyanın Değerine Dair Ayetler Üzerine Bir İnceleme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018): 103-128.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî. *Şu'abü'l-îmân*. Thk. Ebu'l-Alî Abdülhamid. Bombai: Mektebetü'r-rüşd, 2003.
- Bilgin, Beyza-Selçuk, Mualla. *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayınları, 1995.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmiu's-sahîh*. 6 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1987.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 489-505. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Dârekutnî, Alî b. Ömer ed- Dârekutnî. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. Riyâd: Dâru't-taybe, 1985.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şireveyh bin Şehredâr bin Şireveyh ed-Deylemî el-Hemedânî. *el-Firdevsü bi me'sûri'l-hitâb*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî. *el-Münkız mine'd-dalâl*. Trc. Hilmi Güngör. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî. *el-Münkız mine'dalâl*. Trc. Ahmed Suphi Furat. İstanbul: Şâmil Yayınları, 1972.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî. *Oğlum'a*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî. *Eyyühe'l-veled*. Thk. Ali Muhyiddîn Ali el-Karadâğî. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1985.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî. *Ey Oğul*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Erhan Yayınları, 1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed

- el-Gazzâlî. *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*. Trc. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.
- Görmez, Mehmet. *Gazzâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum*. Ankara: Otto Yayınları, 2014.
- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddîn. *Râmûzü'l-ehâdis*. İstanbul: Pamuk Yayıncılık, ts.
- Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer. *el-Fethü'l-mübîn bi şerhi'l-erbaîn*. Cidde: Dâru'l-minhâc, 2008.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî. *Tahrîcu ehâdisi İhyâü 'ulûmi'd-dîn*. 7 cilt. Riyâd: Dâru'l-'asime, 1987.
- İsfehânî, Ebü Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: b.y. 1967.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdürrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî. *Câmi'ü'l-'ulûm ve'l-hikem*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1408.
- İbn Haldûn, Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdürrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. Trc. Halil Kendir. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004.
- İbn Ebü Şeybe, Ebü Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. Thk. Kemal Yûsuf. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sunen*. Thk. Şuayb Arnavut, 5 cilt. Riyâd: Dâru risâleti'l-'alemiyye, 2009.
- İbnü'l-Mülakkîn, Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısri. *et-Tevdih, li şerhi'l-câmi'is-sahih*. Şam: Dâru'n-nevâdir, 2008.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdürrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzû'ât*. Thk. Abdürrahmân Muhammed Osmân. 3 cilt. Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1968.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *el-Menâru'l-münîf fi's-sahih ve'd-da'if*. Thk. Abdulfettah Ebü Gudde. Beyrut: Mektebü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'

- b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1986.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. *Hayâtü's-sahâbe*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 1997.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. *et-Tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Thk., Şadî b. Muhammed b. Sâlim, 4 cilt. Yemen: Merkezü'n-nu'mân, 2011.
- Kandemir, Yaşar. *Mevzû Hadîsler*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- Karadaş, Çağfer. "Rüyanın Mâhiyeti Bilgi Ve Hüküm Değeri". *Diyanet İlmî Dergi* 53/1 (Ocak-Şubat-Mart 2017): 43-62.
- Kotku, Mehmed Zahid. *Tasavvuf Ahlakı*. Ankara: Seha Yayıncılık, 1981.
- Küçük, Raşit. "Abdullâh b. Mübârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 122-124. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Küçükahmet, Leyla. *Öğretim İlke ve Yönetmeleri*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi, 1995.
- Mevsîlî, Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî. *Müsned*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Şam: Dâru'l-Me'mûn, 1984.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf. *et-Teysîr bi şerhi'l-câmi'i's-sağîr*. 3. Baskı. 2 cilt. Riyad: Mektebetü'l-İmam Şâfî, 1998.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf. *Feyzu'l-kadîr şerhu câmi'i's-sağîr*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Dâru's-selâm, 2000.
- Müttakî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kādîhân el-Hindî el-Müttakî. *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-ekvâl ve'l-ef'âl*. 5. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981.
- Öztürk, Yaşar Nuri *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1997.
- Paçacı, İbrahim. "Rüyâ'nın Delil Değeri Ve İstihâre". *Dini Araştırmalar* 19/48 (Ocak-Haziran 2016): 103-029.
- Sarmış, İbrahim. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1995.
- Sezgin, Fuad. *Bilim Tarihi Sohbetleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahmân. *Mekâsidü'l-hasene*. Thk. Muhammed Osmân. Beyrut: Dâru'l-kitabî'l-Arâbî, 1985.
- Sübki, Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. 10 cilt. Kâhire: Hicr Yayınları, 1413.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Câmi'u's-sağîr fi ehâdisi'l-beşîri'n-nezîr*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1990.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî. *el-Mu'cemü's-sağîr*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. Thk. Fuad Abdalbaki. 5 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Uludağ, Süleyman. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.
- Yavuz, Adil. "Gazzâlî'nin Yönetim Anlayışında Hadis Ve Sünnet Kültürünün Etkisi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/34 (2012): 7-28.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*. Thk. Beşar Avvâd. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü'l-İtidâl*, Thk. Muhammed Berakât. Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-'alemiyye, 2009.